

Artur Górak¹

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
artur.gorak@mail.umcs.pl

Rosyjskie projekty herbów miast powiatu radzyńskiego w drugiej połowie XIX wieku

Russian projects coats of arms for the cities of the Radzyń district in the second half of the 19th century

ABSTRACT

In the nineteenth century, the Russian authorities carried out a large-scale campaign to develop and legalize territorial coats of arms, including city coats of arms. This action consisted in searching for heraldic sources and developing coats of arms based on them. Other factors were the state symbolism and the current characteristics of the town and the activities of its inhabitants. In the Kingdom of Poland, the political and modernist factors began to dominate much faster and more clearly. The article shows various shades of the heraldic undertaking on the example of the designs of coats of arms for Radzyń and Międzyrzec.

Keywords: Russian Empire, Kingdom of Poland, heraldry, city coats of arms, Radzyń Podlaski, Międzyrzec

STRESZCZENIE

W XIX wieku władze rosyjskie przeprowadziły szeroko zakrojoną akcję opracowania i legalizacji herbów terytorialnych a w tym i miejskich. Akcja ta polegała na poszukiwaniu źródeł heraldycznych i opracowaniu w dużej mierze na ich podstawie herbów. Innymi czynnikami była symbolika państwowa i aktualne charakterystyki miejscowości i zajęć mieszkańców. W Królestwie Polskim dużo szybciej i wyraźniej zaczął dominować czynnik polityczny i modernistyczny. Artykuł pokazuje różne odcienie przedsięwzięcia heraldycznego na przykładzie projektów herbów dla Radzyna i Międzyrzeca.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, Królestwo Polskie, heroldia, herby miast, Radzyń Podlaski, Międzyrzec

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1964-9008>

Heraldyka miejska przeżywa w Polsce swój renesans w ramach szerszego zjawiska rozwoju heraldyki samorządowej. Opracowywanie herbów współczesnych miast i jednostek samorządu ożywia badania heraldyczne, ale jednocześnie wpływa na ich zakres. Przy badaniu świata symboli okres zaborów, w dużo większym zakresie niż inne, wymaga uwzględnienia przynależności państwowej i wynikających z tego wpływów kultury, polityki i prawa państw zaborczych. Składało się to przecież na poszczególne decyzje lub kompleksowe podejścia do kwestii herbów miast. W tym kontekście heraldyka miast polskich w Imperium Rosyjskim czy nawet w Królestwie Polskim jest daleka od kompleksowego opracowania.

Powszechnie w Europie tej doby heraldyczne tendencje centralistyczne i unifikacyjne znalazły swój wyraz także w Imperium Rosyjskim. Przede wszystkim herb terytorialny nie jest już herbem wspólnoty, ale herbem jednostki administracyjnej państwa. Dotyczy to także herbów miast. De facto odpowiadało to ich statusowi, ponieważ nie posiadały one samorządu (w Królestwie Polskim). Miasta musiały używać symboliki państwowej, co nie oznacza, że nie znajdziemy w tym okresie pożywki do badań nad tradycjami polskiej heraldyki miejskiej. Przy okazji opracowywania i legalizowania przez państwo herbów miast Królestwa Polskiego gromadzono materiały m.in. badając przy okazji świadomość i pamięć środowisk miejskich. Już sama, trwająca wiele lat, inicjatywa rozpoznawania źródeł heraldycznych, stawia po znakiem zapytania jednostronne rusyfikacyjne jej cele.

Stefan Krzysztof Kuczyński, mimo ogólnie negatywnego stosunku do heraldyki rosyjskiej, wytyka jedynie kilka błędów formalnych w rosyjskich herbach guberni Królestwa Polskiego i podkreśla jednostajne dążenie unifikacyjne i rusyfikacyjne. Zwraca też uwagę, że były to trendy typowe dla tej epoki². Autor ten opisał zawartość dziesięciu jednostek archiwalnych z Petersburga w artykule poświęconym także innym polonikom heraldycznym w Leningradzie³. Nie ma wśród nich poszytu dotyczącego herbów miast guberni siedleckiej, który jest podstawowym źródłem do niniejszej pracy, poświęconej przedsięwzięciu władz rosyjskich opracowania herbów dla miast Królestwa Polskiego. Akcja była częścią programu ogólnorosyjskiego. Początkowo chodziło o uporządkowanie heraldyki terytorialnej, a w tym miejskiej Imperium, a więc ustalenie historycznej symboliki heraldycznej i opracowanie na jej podstawie herbów nowych, utrzymanych w jednolitej stylistyce i programie, ale opartych na tradycji. Z czasem, w ścisłym powiązaniu ze zmianami kursu politycznego wobec polskość w Imperium Rosyjskim i konsekwentnie wobec Królestwa Polskiego, nasilała się tendencja do wykorzystania heraldyki do unifikacji, najczęściej poprzez rusyfikację.

W 1846 r., przy okazji opracowania i zatwierdzenia herbów powołanych wtedy pięciu guberni Królestwa Polskiego, postanowiono przedstawić monarsze także projekty herbów miast⁴. Projekty herbów guberni zostały zatwierdzone 25

² S. K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści i funkcje*, Warszawa 1993.

³ S. K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” t. 66, 1978, s. 191-213.

⁴ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960; M. Adamczewski, *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red.

maja 1849 r., zaś herbów miejskich przekazane Heroldmistrzowi⁵ i nie doczekały się wtedy zatwierdzenia. Dopiero po powstaniu styczniowym wrócono do sprawy i zarządono ponowne poszukiwania materiałów.

Komisje rządowe spraw wewnętrznych i sprawiedliwości miały szukać w archiwach akt dawnych przy trybunałach cywilnych, w archiwach miast a nawet u starszych mieszkańców. Zgromadzono dużo materiału, ale oficjalnym efektem było tylko zatwierdzenie ukazem z 11 marca 1869 r. [starego stylu – kalendarz juliański; dalej: st.st.] herbów dla nowych dziesięciu guberni⁶. Zarządono ponowne poszukiwania źródeł⁷. Kilka czynników zdecydowało o zarzuceniu projektu. Po pierwsze odebrano prawa miejskie wielu miejscowościom, po drugie – zdecydowano się na unifikację i rusyfikację poprzez wprowadzenie herbu państwowego na pieczęcie władz lokalnych, po trzecie zaś główny stronnik uwzględniania tradycji heraldycznych (Bernhard Koehne) popadł w niełaskę i stracił stanowisko.

Konkurencją dla miejscowych tradycji heraldycznych była całkowita „modernizacja”, rozumiana jako opracowanie symboliki w oparciu o „symboliczne znaki, stanowiące charakterystyczne osobliwości”. W tym samym piśmie namiestnik Berg uznawał za konieczne „usunięcie z tych herbów niektórych symbolicznych wyobrażeń należących do dawnej historii Polski, ponieważ one nie tylko nie odpowiadają obecnemu politycznemu i cywilnemu ustrojowi Królestwa Polskiego, ale jeszcze podtrzymują w ludności tegoż szkodliwe dla niego marzenia o złotej polskiej republice i o zjednoczeniu Litwy z Polską”⁸.

Sprzeczności między zacieraniem polskich tradycji a wykorzystywaniem jej motywów w herbach miast Królestwa Polskiego budzą podejrzenia, że albo założenia programowe akcji były inne, albo że toczyła się walka między różnymi koncepcjami. Najwyraźniej jednak żadna ze stron sporu całkowicie nie wygrała, a impas doprowadził do zarzucenia wielkiej akcji projektowania i legalizacji herbów miast Królestwa Polskiego. Być może też warunki polityczne zmieniły się na tyle, że władze uznały jej kontynuację za bezcelową⁹.

Celem niniejszego przyczynku jest przedstawienie źródeł, które zostały zebrane przez władze Królestwa Polskiego dla Petersburga, a które mogły posłużyć do opracowania herbów dla miast powiatu radzyńskiego, a więc dla Radzyna, Międzyrzeca i Wohynia.

Wspomniany Koehne miał wolną rękę w projektowaniu herbów terytorialnych w tzw. guberniach wewnętrznych, jednak w odniesieniu do terenu Królestwa

S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 109-130.

⁵ W 1849 roku Namiestnik Królestwa Polskiego wysłał do Sekretarza Stanu Królestwa Polskiego rysunki 456 herbów miast Królestwa. Zob. Российский Государственный Исторический Архив в Санкт-Петербурге (dalej: RGIA), zespół 1343, inw. 15, sygn. 326.

⁶ RGIA, zespół 1343, inw. 15, sygn. 326: Дело по вопросу о городских гербах в губерниях Царства Польского, k. 196-198.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem, k. 20, brudnopis, kopia z odniesienia hr. Berga, 30 IX 1868 r.

⁹ Szerzej o akcji „porządkowania” herbów miast Imperium i Królestwa patrz: A. Górak, *System heraldyczny Bernharda von Koehne w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” nowej serii t. XVIII (XXIX), 2019, s. 237-256, s. 54-71. Przykład rezultatu tej akcji patrz: tenże, *Rosyjski herb Tomaszowa Lubelskiego*, „Rocznik Tomaszowski” t. 8, 2019, s. 57-66.

Polskiego na jego pracę próbowały wpływać tzw. czynniki polityczne, a jeśli ten wpływ nie odnosił skutku, to projekty utracano, nie dopuszczano do ich zatwierdzenia.

Odnosnie Radzyna zadowolono się informacją, że herb miastu nadał król Jan III Sobieski: „Załącza się rysunek herbu miasta Radzyna w takiej postaci, w jakiej jest on wyobrażony w przechowywanym w miejscowym magistracie oryginalnym przywileju, дарowanым wspomnianemu miastu przez króla polskiego Jana III Sobieskiego z nadaniem temu miastu herbu przedstawiającego niedźwiedzia białego stojącego na *dybach* (tylnych łapach)”¹⁰. Przy czym do Petersburga kopia dokumentu nie trafiła.

Na tej podstawie wydział herbowy kierowany przez Koehne opracował herb¹¹. Oto jego opis z 10 lutego 1870 r.: „Na czarnej tarczy srebrny stojący na tylnych łapach niedźwiedź z czerwonymi oczami i językiem, i takąż obrożą. W wolnej części herb siedleckiej guberni. Tarcza zwieńczona srebrną murowaną o trzech zębach koroną i otoczony dwoma złotymi kłosami połączonymi wstęgą aleksandrowską”¹².

Projekt jest kompatybilny z zasadami ustalania godeł miast, którymi kierował się Koehne. Herb skomponowano stosując elementy przysługujące miastu powiatowemu w opracowanych przez Koehne zasadach budowy herbów guberni, obwodów, miast i osad „najwyżej zatwierdzonych” 7 maja [st.st.] i 4/16 lipca 1857 r. a publikowanych we wrześniu.¹³

Rodzaj korony, wstęgi i herb guberni w tzw. wolnej części tarczy, czyli lewym (heraldycznym) rogu wynikały z powiatowego statusu miasta¹⁴. Cyt.: „Herb gubernialny w herbie miejskim powinien zajmować wolną część wprawo (franc quartier) lub, jeśli ona jest zajęta przez inną figurę, należącą do herbu miejskiego, to w wolnej części w lewo”¹⁵. Problem w tym, że grafik pomylił się, a komisja błędnie zatwierdziła i w wolnej części znajduje się herb guberni kieleckiej a nie siedleckiej. Kłosa otaczające herb odnosiły się do skonstatowanego przez władze rosyjskie gospodarczego charakteru miasta. Klasyfikacja nie była zbyt rozbudowana. Kłosa symbolizowały rolnictwo i handel zbożem, jako przeważające zajęcia mieszkańców. Zwraca uwagę metalowa obroża z kółkiem i sam rysunek niedźwiedzia. Całość, dość naturalistycznie, podkreśla jego zniewolenie.

¹⁰ RGIA, zesp. 1343, inw. 15, sygn. 337, Прав. Сената, депт. Герольдии, гербовое отделение 10 февр. 1870 г. записка о гербе уездного города Радина, к. 119, tłum własne.

¹¹ RGIA, zesp. 1343, inw. 15, sygn. 337, К. 120, описание проекта герба уездного города радина, 10 февр. 1870

¹² Сенатские Ведомости, изд. 1857 г., № 73, рис. А, 7, Г.5.

¹³ Opis najwyżej zatwierdzonych ozdób herbów guberni, obwodów, miast wydzielonych, miast i osad. „Санктпетербургския сенатския ведомости”, № 73, 10 сентября 1857 г., вторник, с. 719–721; por.: PCSRI II, т. XXXII (1857), № 32037; tłumaczenie własne - A. Górak, *System heraldyczny Bernharda von Koehne w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” nowej serii t. XVIII (XXIX), 2019, s. 245–246.

¹⁴ Сенатские Ведомости, изд. 1857 г., № 73, рис. А, 7, а (korona na tarczach herbów miast powiatowych) и Б.2 (wstęga).

¹⁵ Cyt za: П. П. фон Винклер, *Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи*, Sankt Petersburg 1899.

Projekt herbu miasta powiatowego Radzyń z 1870 r. Źródło: RGIA, zesp. 1343, inw. 15, sygn. 337, k. 121.

Projekt ten nigdy nie został wprowadzony w życie. W tym czasie nadano ograniczony samorząd miastom w Imperium Rosyjskiemu, ale z wyłączeniem Królestwa Polskiego. Magistraty miast na tym terenie były tylko urzędami państwowymi zarządzającymi jednostką administracyjną. Podkreśleniem tego stanu prawnego było odmówienie im prawa do herbu i nadanie pieczęci z godłem państwowym.

W powiecie radzyńskim, należącym do guberni siedleckiej w granicach z 1867 r., zachowała status miejski jeszcze tylko jedna miejscowość – Międzyrzec. Jednak w ramach tej akcji ani w archiwach, ani w tym mieście, nie znaleziono żadnych dokumentów o dawnych herbach¹⁶: „Po najbardziej szczegółowym sprawdzeniu nie znaleziono żadnych dokumentów i przywilejów pisanych odnośnie herbu i pie-

¹⁶ RGIA, zespół 1343, inw. 15, sygn. 326, k. 91, raport magistratu miasta Międzyrzecza dla KRSW, 20 X 1867 r.

części miasta Międzyrzeca". (Na marginesie dodajmy, że magistrat Wohynia przechowywał nie tylko dokument Władysława IV transumujący przywileje Zygmunta III, Zygmunta Augusta i Zygmunta Starego oraz wypis oblaty tego dokumentu z ksiąg grodzkich brzeskich, ale także tłok pieczętny z wyobrażeniem herbu nadanego w 1555 r. przez Zygmunta Augusta. O tym jednak w kolejnym artykule.)

W końcu XIX w. po raz trzeci wrócono do sprawy¹⁷. Stało się to z inicjatywy gubernatora płockiego, który zauważył, że miasta położone w jego gubernii używają herbów nieopublikowanych w *Swodie Uzakonienij i Rasporjaženij Prawitielstwa*, jak zgodnie z prawem być powinno. W związku z tym prosił o wyjaśnienie czy zatwierdzono herby miast Królestwa. Jego prośbę poparł generał-gubernator warszawski i przesłał ją do Petersburga¹⁸. Najwyraźniej po 30 latach nowy garnitur dygnitarzy rosyjskich już nie rozumiał dlaczego miejscowe miasta nie mają herbów, jak tego wymaga prawo ogólnopaństwowe. Departament Heroldii tłumaczył się, że nie został formalnie powiadomiony o tym, czy zakończyła się praca Komitetu ds. likwidacji miast w Królestwie (przez 30 lat!) i dlatego nie może przystąpić do opracowania miejskich herbów w Królestwie Polskim. W sposób klasyczny dla biurokracji rosyjskiej odbił piłeczkę żądając opracowania i przysłania: 1) pełnego spisu wszystkich istniejących miast powiatowych Królestwa, 2) historyczno-statystycznych wiadomości o tych miastach i 3) wniosków miejscowych władz odnośnie tego, co właściwie należałoby wyrazić lub uwiecznić w herbach tego lub innego miasta¹⁹. Jak widać, Heroldia też nie była zainteresowana w kontynuowaniu sprawy.

Na apel odpowiedział gubernator siedlecki. Przesłał opis miast istniejących w powierzonej mu gubernii i historyczno-statystyczne o nich informacje. Jednak, jak sam pokreślił: „o herbach istniejących w wymienionych w tym spisie miast żadnych konkretnych informacji ani w sprawach magistratów miejskich, ani podległego mi rządowi gubernialnego, niema, ale bardzo prawdopodobne, że informacje te znajdują się AGAD w Warszawie, pozostającym pod kierownictwem profesora uniwersytetu cesarskiego prof. Pawińskiego, a dokładniej w aktach dotyczących ziemi liwskiej, łukowskiej, stężyckiej, drohickiej, mielnickiej i hrabstwa bielskiego z okesu 1455-1810, które akta razem z przywilejami i innymi dokumentami przekazano do tego archiwum przez siedlecki sąd okręgowy w 1885 roku”.

Wydaje się, że gubernatorowi nawet odpowiadała taka sytuacja i wykorzystał ją do zaproponowania własnych pomysłów heraldycznych. Proponował mianowicie:

- „- dla miasta Radzynia - herb z wyobrażeniem na nim kozy domowej w białym polu, ponieważ miejscowi mieszkańcy trzymali u siebie i obecnie trzymają przede wszystkim kozy,
- dla miasta Międzyrzeca - herb z wyobrażeniem na nim pęczka szczeciny, którą miejscowi mieszkańcy głównie handlowali w przeszłości”²⁰.

¹⁷ Zainteresowanych rosyjskimi akcjami stanowienia herbów miejskich odsyłam do pracy: H. A. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XV-XIX вв.*, Москва 1981.

¹⁸ RGIA, zespół 1343, inw. 15, sygn. 326, k. 196-198, 5 V 1892 r.

¹⁹ RGIA, zesp. 1343, inw. 15, sygn. 326, k. 199-200, brudnopis odpowiedzi.

²⁰ RGIA, zesp. 1343, inw. 15, sygn. 337, k. 2-2v, gubernator siedlecki do KGGW, 28 XI 1895 r.

Obie propozycje są utrzymane w nurcie widocznym już pół wieku wcześniej, ale wtedy niemal zupełnie ignorowanym. Chodziło w nim o zatarcie tradycji heraldycznej i opracowanie herbów na podstawie aktualnej charakterystyki ośrodków miejskich. Nic nie wiadomo o hodowli kóz w Radzynie. Natomiast w Międzyrzeczu rzeczywiście bardzo rozwinięte było rzemiosło szczeciniarskie, wytwarzanie szc-zotek i pędzli²¹. W 1903 r. w mieście działało 31 zakładów szczeciniarskich²².

Bardzo wyrazistą płaszczyzną kreowania kultury przez władze jest świat symboli a co za tym idzie i herbów. Obserwacje ścierania się kultury narodowej i ponadnarodowej (w tym wypadku Imperium Rosyjskiego) skłaniają nas do smutnych konkluzji: imperium dokonuje modernizacji tylko w jednym celu: przejścia do kolejnego etapu panowania – przygotowania terytorium do wynarodowienia i kolonizacji. Imperium uniwersalne ewoluuje w stronę monokulturowości, służenia jednej hegemonicznej kulturze. W przypadku rosyjskich prób nowego opracowania herbów miast Królestwa stale występuje element rusyfikacyjny, który stopniowo wygrywa z integracyjną polityką imperialną. Do końca lat 60. tendencje rusyfikacyjne na tej płaszczyźnie były silnie ograniczane przez profesjonalizm heraldyczny i szerzej – poprzez nurt włączania miejscowych tradycji w kulturę imperium. Już jednak w końcu XIX w. „modernizacja” oznaczała całkowite odrzucenie tradycji heraldycznej i nieskrępowane tworzenie symboliki nowej.

Obserwujemy więc proces trwający pół wieku i możemy stwierdzić, że za każdym razem projekty herbów były odrzucane ze względu na nadmierne uwzględnianie miejscowych tradycji. Kolejne propozycje układają się w logiczny ciąg – za każdym razem udział symboliki rodzimej maleje. Czy, gdyby nie upadek Imperium Rosyjskiego, czwarta legitymacja herbów miast Królestwa przyniosłaby już tylko kozy, kłosa i wyroby rzemieślnicze?! Narzuca się sugestia, że władze dążyły do całkowitego usunięcia historii z warstwy symbolicznej. Znajduje to też potwierdzenie w nazewnictwie administracyjnym: Kraj Nadwiślański zamiast Królestwa Polskiego czy gubernia siedlecka zamiast podlaskiej.

BIBLIOGRAFIA CYTOWAŃ:

Adamczewski M., *Miejsce „Albumu herbów miast Królestwa Polskiego” z 1847 r. w polskiej heraldyce miejskiej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918)*, red. S. K. Kuczyński, Włocławek 1999, s. 109-130.

Górak A., *System heraldyczny Bernharda von Koehne w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” nowej serii t. XVIII (XXIX), 2019, s. 237-256, s. 54-71.

Górak A., *Rosyjski herb Tomaszowa Lubelskiego*, „Rocznik Tomaszowski” t. 8, 2019, s. 57-66.

Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.

Kuczyński S. K., *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści i funkcje*, Warszawa 1993.

²¹ S. Mańko, *Rzemiosło i zakłady przemysłowe Międzyrzecza Podlaskiego w latach 1918-1939*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 3, 2005, s. 114.

²² Н. Ив. Теодорович, *Города Радун и Межиречье седлецкой губернии: исторический очерк*, Седлец 1905, с. 25.

Kuczyński S. K., *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” t. 66, 1978, s. 191-213.

Mańko S., *Rzemiosło i zakłady przemysłowe Międzyrzecza Podlaskiego w latach 1918-1939*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 3, 2005, s. 106-118.

Соболева Н. А., *Российская городская и областная геральдика XV-XIX вв.*, Москва 1981.

Теодорович Н. Ив., *Города Радин и Межиречье седлецкой губернии: исторический очерк*, Седлец 1905.

фон Винклер П. П., *Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи*, Санкт-Петербург 1899.